

Այսպիսով, նեանդերթալցիների նախնադարյան համայնքը բնորոշվում է կրակ ստանալու եղանակների հայտնագործությամբ ու կրակի լայն օգտագործմամբ, որսորդությամբ և աշխատանքի գործիքների կատարելագործմամբ ու բարդացմամբ: Արտագրությունն ու սպառումը ունեն կոլեկտիվ բնույթ: Զարգանում է աշխատանքի բնական բաժանումը: Բուսական սնունդը, ավելի կատարելագործված գործիքների երևան գալով, լրացվում է մսեղեն սնունդով: Կրակը, պարզագույն կացարանները, ինչպես նաև մորթուց պատրաստված հագուստը մարդուն հնարավորություն են տալիս բնակվելու երկրագնդի մեծ մասում: Այդ ժամանակաշրջանը պատմական զարգացման տեսակետից կարելի է դիտել որպես նախնադարյան հոտի եզրափակիչ փուլ: Բնական է, որ նախնադարյան համայնքի ընդերքում, նեանդերթալյան մարդու մուստյերյան մշակույթի փուլում, հարյուր հազարավոր տարիների ընթացքում պետք է ծնունդ առնեին ու ձևավորվեին տոհմական կազմակերպությանն անցնելու բոլոր անհրաժեշտ նախադրյալները, այդ թվում նաև կրոնա-պաշտամունքային երևույթները:

4. ՎԵՐԻՆ ՊԱԼԵՈԼԻԹԸ (ՀԻՆ ՔԱՐԻ ԴԱՐԻ ՈՒՇ ՇՐՋԱՆ)

Վերին պալեոլիթի կայանները — Վերին պալեոլիթի մշակույթն ընդգրկում է մոտավորապես մ. թ. ա. 40.000—12.000 թվականների միջև ընկած ժամանակաշրջանը, որ մասամբ համապատասխանում է սառցային երևույթների դարգացման վյուրմյան փուլին:

Պլեյստոցենի վյուրմյան փուլը, ընայած սառցային ժածկույթի փոքր չափերին, բնորոշվում է բացառիկ դաժան կլիմայով: Ժամանակակից տունդրայի նման աղքատ բուսականության գոտին ընդգրկում է երկրի կենտրոնական գոտիները: Հայաստանում վյուրմյան ժամանակին է պատկանում Սևանա լճի ավազանի ֆաունան՝ ցուլը, հյուսիսային եղջերուն և բեհռային ֆաունայի այլ ներկայացուցիչները: Զորրորդական ժամանակի վերջին և ժամանակակից շրջանի (հոլոցենի) սկզբին են պատկանում Երևան քաղաքից 7 կմ հարավ գտնված ագնիվ եղջերուի, եղջերուի, էշի, ձիու ոսկորները, ինչպես նաև մարդու՝ *homo sapiens facilis*-ի գտնվածք⁵⁶:

Վերին պալեոլիթի դարաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի նախաբնիկները հասնում են տնտեսական, մշակութային և հասարակական զարգացման մի աստիճանի, որը նախնադարյան հասարակության պատմության առավել կարևոր փուլերից մեկն է: Ներկայումս Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի են այդ ժամանակաշրջանի բազմաթիվ կայաններ Արտին լեռան ստորոտներում (Սատանի դար, Արեգունի և Հարավային բլուրներ), Հրազդանի միջին հոսանքում (Արզնի, Նոնունիս, Տաճարարակ, Ծառկերան), Հրազդանի շրջանի (Ջրաբեր, Ցանտան, Լուսավան և այլն), ինչպես նաև Ադինի շրջանի Ձորաշեն, Թալինի շրջանի Սարունչի և Մաստարա գյուղերի սահմաններում, որտեղ քարայրային կայաններ կան: Հրազդանի միջին հոսանքի վերին պալեոլիթյան գոր-

⁵⁶ Ուշ հին քարի դարի ընդհանուր բնորոշումը տե՛ս Ս. Ս. Ефименко, Первобытное общество, էջ 268—368, А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 37, Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 20—21:

ծիքները հայտնաբերվել են գետի ավելի ուշ դարավանդի վրա, աշելյան և մուստյերյան կայաններից առանձին։ Ակներև է, որ բնակատեղիի ընտրությունն այս շրջանում կապված է եղել այլ հանգամանքների հետ, քանի որ վյուրմյան դարավանդների տեսքը գնալով մոտենում էր այժմեականին։

Նշված կայանների սահմաններում հայտնաբերված են ուշ պալեոլիթյան շրջանի գործիքների բազմաթիվ բնորոշ կոմպլեքսներ, որոնք իրենց նախորդներից տարբերվում են ոչ միայն մշակման տեխնիկական կատարելությամբ, ձևերով ու չափերով, այլև գործիքների զգալի տարբերակմամբ։ Այժմ յուրաքանչյուր գործիք հարմարեցված է աշխատանքային հատուկ պրոցեսին՝ փայտի, ոսկրի, մորթու մշակմանը, որսի, ձկնորսության և այլ զբաղմունքներին համար։

Վերին պալեոլիթի նոր տիպի գործիքները մեծ չեն, պատրաստված են պրիզմայաձև միջուկից անշատված բարակ շեղբերից, ունեն բազմազան ձևեր, շատ սուր բանող եզրեր, մակերեսի մանրակրկիտ երկակի հարդարում, ամրացված են փայտե կամ ոսկրե կոթերին ու բռնակներին։ Մուստյերյան շրջանի երկու հաստատուն գործիքի (սրածայր և քերիչ) փոխարեն այժմ մարդն իր տրամագրության տակ ունի օբսիդիանե և դեցիտե մասնագիտացված և կատարելագործված գործիքների ամբողջ հավաքածու, որն օգտագործվում էր բարդացող տնտեսության զանազան ճյուղերում⁵⁷։

Աղխաաբախային գործիքները — Վերին պալեոլիթի մշակույթն իր հերթին ստորաբաժանվում է հաջորդական զարգացման երեք փուլերի։ Ժամանակագրական տեսակետից դրանցից առաջինը օրինյակյան փուլն է։ Օրինյակյան շրջանում հանդես են գալիս զուգահեռ սայրեր ունեցող, նեղ, երկարավուն շեղբեր, որոնցից պատրաստված ծայրային քերիչների բազմազանությունը վկայում է քարի մշակման տեխնիկայի զգալի առաջընթացի մասին։ Օրինյակյան շրջանի համար նշված հիմնական այդ գործիքների շեղբերի և քերիչների նախատիպերը հանդիպում են դեռևս մուստյերյան դարաշրջանում, սակայն, ի տարբերություն վերջինների, դրանք պատրաստվում են մասսիվ պրիզմայաձև միջուկներից, տեխնիկական նոր հնարներով։

Վաղ օրինյակի համար բնորոշ են այսպես կոչված շատելպերո տիպի շինվածքները՝ խոշոր շեղբերից պատրաստված գործիքները, որոնք հիշեցնում են ավստրալիացի տղամարդկանց՝ դանակները, մանր դանակները, սրածայր ճյուղային քերիչները, որոնք նման են էսկիմոսների կանացի դանակներին, և երկարուկ շեղբերից պատրաստված կտրիչները, որոնք Հայաստանում աչքի են ընկնում զանգվածայնությամբ⁵⁸։

Օրինյակի ավելի ուշ շրջանում հանդես են գալիս այսպես կոչված գրավետ տիպի՝ նեղ եզրերով բարակ սրածայրեր, մակույկաձև քերիչներ, խնամքով հարդարված նիզակի և տեգի ծայրեր, ինչպես նաև երկրաչափական ձևերի միկրոլիթյան գործիքներ (մանր դանակներ, ծակիչներ, սրածայրեր, գայլիկոտներ և այլն), որոնք առանձնապես բնորոշ են օրինյակի ամենաուշ ժամանակաշրջանի համար և օգտագործվել են նուրբ աշխատանքներում՝ փորագրելու, քանդակելու, հագուստ պատրաստելու համար։

57 Տե՛ս С. А. Сардарян, Палеолит в Армении, էջ 37։

58 Տե՛ս П. П. Ефименко, Первообычное общество, էջ 260—261, Հմտ՝ С. А. Сардарян, Палеолит в Армении, էջ 132, 142։

Այսպիսով, վերին պալեոլիթի բանական մարդը, հասնելով զարգացման նշանակալից մակարդակի, պատրաստում է ոչ միայն փորագրող, քանդակող, ծակող նուրբ գործիքներ, այլև դանակներ, նիղակներ, տեգեր և ավլն, որոնք հետզհետե դառնում են որսորդության անհրաժեշտ ու կայուն պարագաներ:

Օրինյակին անմիջապես հաջորդող սոլյուտրեյան դարաշրջանը քարե գործիքների մշակման տեխնիկայի էական կողմերով քիչ է տարբերվում օրինյակից⁵⁶, Սոլյուտրեի համար բնորոշ է օրինյակյան տեխնիկայի հետագա կատարելագործումն ու բարելավումը: Մշակույթի զարգացման այս փուլում գեղեցիկ ձևավորման է ենթարկվում ոչ միայն գործիքի եզրը, այլև լայն մակերեսը: Գործիքի մակերեսից ճնշել պոկելու եղանակով անջատում են շատ բարակ, մանր թեփուկներ, որոնց տեղում մնում են գործիքի ողջ մակերեսին տարածված ոչ խոր փոսիկներ: Սոլյուտրեյան բնորոշ գործիքներն են սրածայրերը և եզրային հանվածքով տեգի ծայրերը, որոնց ամբողջ մակերեսը երկու կողմից մշակված է սոլյուտրեյան ռետուշով: Տեգի, նիղակի ծայրերն ունեն դափնու ձև, ամրացվում են կոթին և կիրառվում որպես որսորդական զենք: Երկու կողմից նուրբ ռետուշով մշակված մակերեսը, կոթառը, կողային հանվածքով ծայրերը շատ բնորոշ են սոլյուտրեի համար: Բացի այդ ձևերից, կան նաև ուրիշ տեսակներ, որոնք պատկանում են կտրիչների, սրածայրերի, գայլիկոնների, քերիչների և փորագրիչների խմբին: Սրանք նախորդ ժամանակի գործիքներից տարբերվում են իրենց ուղիղ գծագրությամբ և ավելի լավ ու կատարյալ մշակումով:

Մագլենյան դարաշրջանը նախորդ՝ սոլյուտրեյան դարաշրջանի հետագա զարգացումն է և նրա մշակույթը տարածված է ավելի լայն չափերով: Մագլենում արդեն սոլյուտրեյան գործիքների որոշ ձևեր՝ դափնու տերևի նման տեգի ծայրերը և կողային հանվածքով տեգի ծայրերը, վերանում են: Մեծ չափերի են հասնում ոսկրից ու եղջյուրից պատրաստվող գործիքները: Հայաստանի վերին պալեոլիթյան կայաններում մագլենյան դարաշրջանի գործիքներից գտնված են շատ գեղեցիկ, նեղ դանակաձև շեղբեր, որոնք ունեն մակերեսի նուրբ մշակում, սուր կողեր, զուգահեռ զենհեր: Մագլենյան ժամանակի գլխավոր գործիքներն են՝ քերթիչները, ծայրային քերիչները, շեղբային կտրիչները: Հանդիպում են նաև խնամքով պատրաստված մասնագիտական մանր գործիքներ, որոնք օգտագործվել են փայտի, կաշվի, ոսկրի մշակման համար (ծակիչ, օրածայր դուր, գայլիկոն⁶⁰): Այս գործիքներին բնորոշ է բաց պատինայով փայլուն մակերեսը, իսկ միջուկները գերազանցապես պրիզմայաձև և կոնաձև են:

Հայաստանի վերին պալեոլիթյան կայանների վաղ մագլենյան իրերի այս հավաքածուին բնորոշ է կտրիչների քանակական գերակշռությունը, միջուկակերպ գործիքների և միկրոլիթյան ձևերի զարգացումը:

Այսպիսով, Հայաստանի վերին պալեոլիթյան կայանները տալիս են ժամանակագրական տեսակետից սերտորեն կապակցվող նյութեր, որոնք հաջոր-

⁵⁶ Л. П. Ефименко, Первообытное общество, էջ 361—368; Հմմտ. Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 136:

⁶⁰ Տե՛ս Ս. Հ. Սարգսյան, նույն տեղում, էջ 153—168:

դականորեն համապատասխանում են արևմտաեվրոպական մշակույթի օրինակյան, սոլյուտորեյան ու մադենյան փուլերին և հաստատում Հայկական լեռնաշխարհի անընդհատ բնակեցվածությունը ողջ վերին պալեոլիթի ընթացքում: Արևմտյան Հայաստանի վերին պալեոլիթյան հուշարձանները դեռևս չեն ուսումնասիրված: Սակայն գործիքների օրինակյան հարուստ հավաքածու է հայտնաբերված Ադիամանի (Պիրին) մոտ՝ Մալաթիայից հարավ⁶¹:

Զբաղմունք, առեփական կյանք, կենցաղ— վերին պալեոլիթի մշակույթին վերաբերող բոլոր շինվածքներն ու նորամուծությունները կարելի է բաժանել երկու հիմնական կատեգորիաների՝ որսորդական զենքերի ու կենցաղային գործիքների, որոնք գերազանցապես ծառայում էին սննդամթերքի վերամշակման ու հագուստ պատրաստելու համար:

Ուշ-պալեոլիթյան բնակչության գոյության հիմնական աղբյուրը մամոնտի, հյուսիսային եղջերուի, ցուլի, վայրի ձիու և այլ կենդանիների որսն էր. նրան գրավում էին նաև մուշտակավոր կենդանիները (բեռույից աղվեսը և այլն): Որսորդների տեգերով զինված խմբերը արգելափակուցներով (թակարդներ, փոս-ծուղակներ) ու նետով զենքերով (ատամնավոր եռաժանիներ) շրջափակում էին կենդանիներին ու ոչնչացնում: Այդ նույն նպատակով կենդանիներին թշուրմ էին դեպի ճահիճները, անդնդախոր գետափերը, որտեղից կենդանիները գլորվում էին ցած ու ջարդվում: Շրջափակելու ժամանակ հավանաբար լայնորեն օգտագործվել է կրակը: Կենդանիների մնացորդների ուսումնասիրությունը բերել է այն եզրակացության, որ որսի առարկա են դարձել կենդանիների ամբողջ հոտեր:

Ուշ-պալեոլիթյան մարդուն, ըստ երևույթին, ծանոթ էր նաև ձկնորսությունը: Ձկնորսության ժամանակ ցանցերից բացի օգտագործվել են նաև կեռիկներ՝ կարթի կոպիտ նախատիպը:

Մամոնտների ու հյուսիսային եղջերուների որսը, ձկնեղեն սնունդը և արդեն շփման միջոցով ստացվող կրակը մարդկանց հնարավորություն տվեցին բնակվելու լայն տարածությունների վրա, նրանց դարձնելով տեղից ու կլիմայից համեմատաբար անկախ⁶²: Այդ պատճառով էլ, եթե նախորդ դարաշրջանում նկատվում էին ժամանակավոր նստակեցության որոշակի, բայց ոչ համատարած հետքեր, ապա ուշ պալեոլիթի մարդիկ ապրում էին կիսանստակյաց պայմաններում, երբեմն դիմելով սեզոնային քոչվորության: Այդ է ապացուցում բնակատեղիներում հայտնաբերվող կենդանական ոսկորների մեծ քանակությունը: Բազմազան շինվածքները և դրանց պատրաստման հետքերը օբսիդիանի

61 *Տե՛ս* В. П. Лямбих, Палеолит Турция, էջ 74—90: Փոքր Ասիայի մի շարք վայրերում նույնպես (Չամ լեռների ստորոտում՝ Կարային քարայրում, Սամսունի մոտ և այլուր) գտնվել են օրինակ—մեզոլիթյան հասակի և ավելի ուշ շրջանի գործիքներ, որոնք որոշ թույլ հնագետների կարծիքով, խոսում են առանձնահատուկ ռթուրքական պալեոլիթի, մեզոլիթի, նեոլիթի, էնեոլիթի մասին: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ Փոքր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասի հիշյալ շրջանների վերին պալեոլիթյան նյութերը ամենեկին բացառիկ երևույթ չեն ու հար և նման են Ասորիքի, Լիբանանի, Պաղեստինի, Իրաքի, Հայկական լեռնաշխարհի և Կովկասի այլևայլ վայրերում հայտնաբերված վերին պալեոլիթյան նյութերին:

62 *Տե՛ս* Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1948, էջ 31:

Ուշ հին քարի դարի գործիքներ. Սառաճի դար

չեղբերի ու կտորների ձևով, խոսում են մարդկանց մի տեղում երկար մնալու մասին:

Ուշ սառցային դարաշրջանի մարդիկ իրենց բնակավայրերի տեղն ընտրելիս առաջնորդվում էին գերազանցապես որսորդության հնարավորություններով, կայծքարի հումքի առկայությամբ, ինչպես նաև տեղանքի հարմարություններով՝ ցուրտ քամիներից ու բնության արհավիրքներից պաշտպանվելու համար: Ամենից առաջ բնակավայրերը ստեղծվում էին հովիտների գետափնյա վայրերում՝ շրջապատված բարձր զառիթափ ձորերով: Նման պայմաններում ռոշ շրջաններում սկսվում է բնակչության խտացում, որի մասին են վկայում ալդպիսի տեղերում բացված բնակավայրերի մնացորդների խմբերը: Հայաստանում պալեոլիթյան բնակավայրերի այդպիսի խմբավորում հայտնի է լեռնային շրջաններում, դեռերի սահանքների կիրճերում ու քարայրերում: Նկատի ունենալով վյուրմյան սառցակալման հետագա սաստկացումը, կարելի է մտածել, որ Հայկական լեռնաշխարհում վերին պալեոլիթի ուշ շրջանի նախնադարյան համայնքը դառնում է նստակյաց՝ ձեռք բերելով հաստատուն, տևական բնակավայրեր քարայրերում ու անձավներում (ինչպիսիք հայտնի են Արտին լեռան ու Հյուզդանի ձորի շրջակայքում), որոնցից յուրաքանչյուրը կարող էր պատասպարել մի քանի տասնյակ մարդկանցից բաղկացած խումբ, կամ տոհմական համայնք:

Չորրորդական ժամանակաշրջանում մշակույթի կարևոր տարրերից մեկը հագուստն էր, որը պատրաստվում էր տարբեր կենդանիների մորթիներից: Նախօրոք մշակված մորթուց դանակների ու ոսկրե ասեղների օգնությամբ ոտնամաններ, գլխարկ ու հագուստ էին պատրաստում:

Վերին պալեոլիթի ժամանակաշրջանին բնորոշ են նաև արվեստի ստեղծագործությունները, որոնք կարևոր աղբյուրներ են նախնադարյան մտածելակերպը ուսումնասիրելու համար: Հայաստանի սահմաններից դուրս, ուշ պալեոլիթյան բազմաթիվ կայաններում զարդերի հետ մեկտեղ հանդես են գալիս պաշտամունքային առարկաներ՝ իբրև հասարակական հարաբերություններում տեղ գտած որոշակի ըմբռնումների նյութական արտահայտություններ:

Վերին պալեոլիթի մաբղը — Վերին պալեոլիթի սահմանում պալեոանթրոպի (նեանդերթալյան տիպի մարդու) զարգացման հետևանքով առաջ է գալիս նեոանթրոպը կամ պեղածո բանական մարդը: Սա արդեն ժամանակակից մարդու նախատիպն է (կրոմանյոնյան, գրիմալդի), որի ոսկորները գտնվել են օրինակյան շրջանի գործիքների հետ: Վերին պալեոլիթում նեանդերթալյան մարդուն ամենուրեք փոխարինում է կրոմանյոնյան կամ պեղածո բանական մարդը: Մարմնի կառուցվածքով և արտաքին տեսքով վերին պալեոլիթի մարդիկ մոտենում են ժամանակակից մարդուն: Առանձնապես կարևոր է, որ նրանց ձեռքերը արդեն կարող էին կատարել բազմազան, այդ թվում՝ շատ բարդ աշխատանքային գործողություններ: Վերին պալեոլիթի արտադրության գործիքների համեմատաբար նուրբ և զանազանակերպ տեսակների պատրաստումը պահանջում էր ճշտություն, ճկունություն և ձեռքի շարժումների բացառիկ շեշտակիություն, որին դեռևս լրիվ ընդունակ չէր նեանդերթալյան մարդու ձեռքը: Աշխատանքը կատարելագործում է մարդու օրգանիզմը, իսկ կատարելագործված օրգանիզմը ձեռք է բերում ավելի բարդ աշխատանքի ունակություն: Վերին

սլալեռլիթի մարդու ուղեղը, դատելով գանգի կառուցվածքից, Նույնպես չէր տարբերվում ժամանակակից մարդու ուղեղից և այս հիման վրա էլ այդ շրջանի մարդուն անվանում են «բանական մարդ» (homo sapiens):

Նեանդերթալցու և վերին պալեոլիթի մարդու տարբերությունը դրսևորվում էր ոչ միայն արտաքին կառուցվածքով, այլև մարդու նյարդային գործունեության մեջ կատարված էական փոփոխություններով: Վերին պալեոլիթի մարդիկ, անկասկած, անհամեմատ լավ էին մտածում, քան նեանդերթալցիները. բանական մարդու երևան գալով ոչ միայն սկսեց ավելի ու ավելի արագ դարգանալ մշակույթը, այլև անցյալում անհայտ ստեղծագործական աշխատանքի ասպարեզներ բացվեցին կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Նեանդերթալցուց բանական մարդուն անցման պարզորոշ հատկանիշները ի հայտ են գալիս մուստյերյան ժամանակի մարդկային այն ոսկորների մեջ, որոնք հայտնաբերվել են էս-Սկուլում, Քարմել լեռան վրա (Պաղեստին): Նրանցում որոշակիորեն միահյուսվում են ինչպես հին նեանդերթալցու, այնպես էլ ժամանակակից մարդու գծերը. կրոմանյոնյան մարդը արդեն անցել էր ուղիղ ու վարժ քայլվածքի:

Նեանդերթալցուց բանական մարդուն անցնելու պրոցեսը կատարվել է ընդարձակ տերիտորիաներում՝ Միջերկրականի շրջանում, Միջին Ասիայում և Առաջավոր Ասիայում, ինչպես և Կովկասում, Անդրկովկասում և Հայաստանում:

Բանական մարդու կազմավորման պատճառները պետք է փնտրել մուստյերյան ժամանակի կոլեկտիվ աշխատանքային գործունեության մեջ, որին մեծապես օժանդակում էր հողաբախշ լեզվի առկայությունը: Homo sapiens-ի տիպը հիմնական գծերով մնում է անփոփոխ հոլոցենի սկզբից մինչև մեր օրերը: Նոր մարդու ֆիզիկական տիպի փոփոխմանը զուգընթաց մեծ արագությամբ աճում են մարդկային կոլեկտիվների արտադրողական ուժերը, փոխվում արտադրական հարաբերությունները: Homo sapiens-ի հետ մտնում ենք մարդկային պատմության այն փուլը, երբ մարդու առաջընթաց զարգացումը լիովին ազատվում է այն օրենքների մնացորդներից, որոնք իշխում են կենդանիների հոտում: Այդ զարգացումն ամբողջապես սկսում է իրագործվել հասարակական օրինաչափություններով, որոնք անհայտ էին կենդանական աշխարհին:

Ժամանակակից մարդու առաջացմամբ սկսվում է նաև ժամանակակից մարդկային ռասաների ձևավորումը, որի համար հսկայական նշանակություն ունեցան նախնադարյան ժամանակի մարդկանց կյանքի պայմանները, ինչպես նաև այդ ժամանակի համար բնորոշ մարդկանց խմբերի մեկուսացվածությունը: Մարդկանց կենսաբանական միասնությանը, իհարկե, ոչ մի չափով չի հակադրվում այն փաստը, որ արդեն մարդկության զարգացման վաղ աստիճանում ձևավորվել էին տեղական (լոկալ) խմբեր, որոնք միմյանցից տարբերվում էին մի շարք երկրորդական, ոչ էական նշաններով՝ քթի ցցվածքով, մաշկի, մազի գույնով, աչքերի ձևով և այլն: Այդ տարբերություններն այժմ էլ ընկած են ժամանակակից երեք մեծ ռասաների՝ եվրոպեոիդների, նեգրոիդների և մոնղոլոիդների միջև:

Մայրակաճ տոհմային համայնքի ձևավորումը— Միջին և վերին պալեոլիթի սահմանագծում առաջ է գալիս մայրական տոհմական համայնքը, որը արտադրողական ուժերի և համայնական հարաբերությունների զարգացման անխուսափելի հետևանքն է և բնորոշվում է որպես էքզոգամ կայուն կազմակերպություն՝ հիմնված մայրական իրավունքի և տոտեմական գազափարաբանության վրա:

Վերին պալեոլիթի ժամանակաշրջանում արտադրողական ուժերի աճման, որսորդության զարգացման հիման վրա աշխատանքի սեռա-տարիքային բաժանում կատարվեց տղամարդու և կնոջ միջև, որը տոհմական որսորդական համայնքում ստացավ իր հետագա զարգացումը: Որսորդությունը դարձավ բացառապես տղամարդու գործը: Նետող թեթև գործիքները ստեղծեցին որսորդության ավելի լայն հնարավորություններ: Կանայք համեմատաբար զարգացող նստակեցության պայմաններում ավելի երկար էին մնում կացարաններում, վարելով խմբի բարդացող տնտեսությունը: Որպես պարտականություն ամբողջապես նրանց վրա ընկավ հավաքչությունը և տնային տնտեսությունը: Նրանք պատրաստում էին հագուստ, հոգում օջախների մասին, ուտելու և կենցաղային նշանակություն ունեցող բույսեր հավաքում, հյուսում էին խսիրներ, պատրաստում մթերքներ: Այսպիսով, տղամարդկանց և կանանց աշխատանքը այժմ ավելի է սահմանադատվում, որ անդրադառնում է նաև արտադրության գործիքների տարբերակման վրա: Տղամարդու որսորդական տիպի գործիքների կողքին (տեգեր, նիզակներ, եռաժանիներ, դանակներ և այլն), վերին պալեոլիթում զարգանում են կանանց արտադրության գործիքների մի շարք տեսակներ՝ կապված հավաքչության և, որ գլխավորն է, տնային տնտեսության հետ (փորիչներ, քերիչներ, սրածայրեր, դանակներ, հերուններ, ասեղներ և այլն):

Բացառիկ կարևոր է այն, որ կանայք էին այստեղ ընդհանուր կացարանների տերը, քանի որ ամուսինները այլ տոհմերից էին: Այդ փուլի համար բնորոշ խմբական ամուսնության տիրապետության ժամանակ երբեմն հայրը հայտնի չէր, երեխաները, բնականաբար, պատկանում էին կանանց և ազգակցությունը հաշվվում էր մոր գծով, որ ուժեղացնում, բարձրացնում էր մայր-կնոջ դերը հասարակական կյանքում:

Այս բոլորը հիմք դարձան նոր, նախնադարյան համայնական հարաբերությունների, մայրական տոհմական համայնքի ձևավորման համար: Մայրական տոհմի ձևավորման ապացույցներն են մի կողմից համայնական ընդհանուր կացարանը, մյուս կողմից՝ հայտնաբերված կանացի բազմաթիվ արձանիկները: Նրանք պատկերում էին մայր կնոջը՝ նախնադարյան համայնքի տնտեսուհի-կառավարչուհուն, որը շատ կարևոր դեր է կատարել տոհմի էքզոգամ (արտատոհմային ամուսնություն) կազմակերպության պայմաններում:

Էքզոգամ հարաբերությունների հաստատմամբ ամուսնական կապեր են սկսվում տարբեր տոհմերի միջև, մի երևույթ, որը հասցնում է մարդկանց ֆիզիկական տիպի առաջադիմական փոփոխություններին:

Հաշվի առնելով Մորգանի այն դիտողությունները, որ ոչ ազգակից համայնքների անդամների ամուսնությունը պիտի ծներ ավելի ուժեղ և առողջ

զավակներ, Ֆրիդրիխ Էնգելսը էնդոգամիայից (ներտոհմային ամուսնությունից) դեպի էքսոգամիա կատարած անցումը կարևոր փուլ է համարում նախնադարյան մարդու ֆիզիկական տիպի զարգացման գործում⁶³։

Այսպիսով, մարդու ֆիզիկական տիպի զարգացումը կատարվել է ոչ միայն կենսաբանական, այլև նյութական-հասարակական նախադրյալների շնորհիվ։

Վերին պալեոլիթի ժամանակին են վերաբերում արհեստական բնականացման կառուցման առաջին փորձերը։ Արտադրողական ուժերի դեռևս ցածր մակարդակը պայմանավորում էր կոլեկտիվ արտադրություն, կոլեկտիվ կյանք։ Ընդհանուր աշխատանքը տանում էր դեպի արտադրության միջոցների, ինչպես և արտադրության արդյունքների ընդհանուր սեփականություն։ Բնության դեմ մղվող ծանր պայքարում հետզհետե բարելավվում են վերին պալեոլիթյան մարդու աշխատանքի գործիքները, բարձրանում է աշխատանքի օգտակար գործակիցը։ Որսորդությունը հասնում է բարձր զարգացման, որը արտահայտվում է որսորդական զենքերի ու գործիքների որակական փոփոխությամբ։

Այսպիսով, Հայաստանի հին քարեդարյան կայանների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ուրվագծելու ոչ միայն պալեոլիթյան մշակույթի զարգացման հաջորդական խոշոր փուլերը (ստորին, միջին, վերին), այլև նրանց ներքին ստորաբաժանումները։

Հայաստանի պալեոլիթը Առաջավոր Ասիայի, Արևելյան Միջերկրական ու Հյուսիսային Աֆրիկայի մշակույթին մերձենում է մի շարք էական գծերով ու ընդհանրություններով, իսկ միջինեվրոպական պալեոլիթի հետ առնչվում է ժամանակագրական և ստադիալ առումներով։ Արտին լեռան և Հրազդան գետի միջին հոսանքի պալեոլիթյան կայաններում գտնված ստորին, միջին և ուշ պալեոլիթի գործիքները թե՛ իրենց առաջնակարգ ձևերով և թե՛ բազմազանությամբ ու քանակով աչքի են ընկնում ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհում, այլև ողջ Առաջավոր Ասիայում։

Նախնադարյան համայնական հասարակության մշակույթի հաջորդական անընդմեջ զարգացման փուլերի բացահայտումը, ինչպես նաև երկրաբանական, հնէաբանական և այլ տվյալների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ Հայաստանը մարդկային մշակույթի հնագույն օջախներից մեկն է, Առաջավոր Ասիայի, Միջերկրականի և Հյուսիսաֆրիկյան պալեոլիթյան մշակույթների կապող օղակը, նախամարդու և նրա մշակույթի բնօրրաններից մեկը։

63 Տե՛ս Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, էջ 51։